

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

VALUCH TIBOR

MAGYAR HÉTKÖZNAPOK
*A MINDENNAPI ÉLET VÁLTOZÁSÁNAK NÉHÁNY
JELLEGZETESSÉGE MAGYARORSZÁGON A SZOCIALISTA
KORSZAKBAN*

BUDAPEST, 2007.

I.1. Az értekezés fontosabb kérdései

A kommunista hatalomátvételt követően az életmód, a fogyasztási minták, a társas érintkezési és viselkedési normák a proletarizálódás és a lefelé irányuló nivellálódás miatt "negatív módon" homogenizálódtak, majd a megváltozott körülmények között a hatvanas évek végétől a „kvázi-fogyasztói társadalom” normáinak megfelelően az életmódbeli különbségek újratermelődése a korábbinál magasabb átlagos szinten kezdődött meg s a különbségek a rendszerváltozást követően tovább növekedtek. Ez utóbbi kérdésnek a részletes tárgyalása azonban már meghaladja az értekezés kereteit.

Az értekezésben a mindennapi életnek öt területét vizsgálom, a jövedelmi viszonyok változását és a fogyasztás átalakulását, a lakás, a lakótérhasználat és a lakberendezés kérdéseit, a táplálkozás és az étrendi szokások változásait, valamint az öltözködés és a divat szerepét a hétköznapokban. Az elemzés időhatárait alapvetően a szocialista korszak (1949-1989) jelenti, ám a téma természeténél fogva, az előzmények, összefüggések és következmények bemutatása érdekében időnként elkerülhetetlen ezeknek a határoknak a rugalmas kezelése.

Miért fontos a hétköznapi élet kutatása? Mihez adhat többlettudást, többletismereteket? A hétköznapi élet struktúrái, a szokások, a mentalitás és a politikai változások közötti viszony sajátosan alakult a XX. század közepén, a politikai változások gyorsak, és igen erőszakosak voltak, a szokások, a mentalitás, a viselkedéskultúra átalakulásának formális és informális része közötti távolság növekedett, a norma- és értékrendszer átalakulása a látszatok ellenére elhúzódó jellegű volt. Elég, ha itt a vallásosság, vagy a viselkedés kultúra változásaira vagy a hétköznapokban az önellátás szerepének a tartósságára utalok. De ugyancsak jól mutatja mindezt a társas érintkezésben kialakult zavarodottság. A hivataloknak címzett levelekben az ötvenes és a hatvanas években egyáltalán nem volt ritka a „Méltóságos Elvtárs!”, a „Tekintetes Elvtárs” vagy az „Igen Tisztelt Elvtárs Úr!” formulák használata. A régi köszönési és udvariassági formák a hivatalosságból kiszorultak, a magán életbeli érintkezésben, változó formákban éltek tovább.

Mindez azt mutatja: a kérdés egészének, illetve egyes részeinek vizsgálata alkalmas lehet arra is, hogy a

társadalomtörténet a kontinuitás-diszkontinuitás problémáját szemléltesse, a vizsgálati eredmények segítségével cáfolhatók egyes bevett sztereotípiák. Másfelől olyan társadalmi változások válnak nyomon követhetővé, amelyek hagyományos történeti vagy statisztikai eszközökkel nem vagy csak igen nehézkesen és többnyire felületesen ragadhatók meg, így többek között a hétköznapi élet struktúráinak vizsgálata elősegítheti a korszak társadalomszerkezeti változásainak (újra)értelmezését is.

A kutatás és az értelmezés szempontjából alapvető fontosságú kérdés, hogy az 1944/45-öt követő változások miként érintették hétköznapi élet alapintézményét jelentő háztartásokat? A makro-strukturális változások közepette nyilvánvalóan felértékelődött a család és a háztartás társadalmi és gazdasági szerepe. Kétségtelen tény, hogy a háztartások történetileg strukturált szerkezetek. A szocialista rendszer viszonyai között a család, a háztartás egyfajta menedéket jelentett, az erőszakos társadalom-átalakítási törekvések ezeket nem bontották fel, bár számos vonatkozásban új alkalmazkodási stratégiák kialakítását követelték meg. A legnagyobb változást kétségtelenül a tulajdonvesztés és a tulajdonlás bizonytalansága jelentette, majd a hatvanas évektől a rendszer által erőltetett értékek és normák lassú háttérbe szorulása, az értékrendszer változásai jelentettek új kihívásokat.

Az a kérdés, amit ennek az értekezés a keretében vizsgállok több részkérdésre bontható. Első megközelítésben talán úgy lehetne megfogalmazni: miként változott meg a magyar társadalom hétköznapi életének rendje, szervezése, tárgyi kultúrája a huszadik század második felében s hogyan jelent ez meg a jövedelmi viszonyokban, a fogyasztásban, az öltözködésben, a táplálkozásban és a lakásviszonyokban. Jól látható, hogy a korszakon belül a hatvanas évek vége a hetvenes évek első fele sok szempontból fordulópontot jelent, hiszen ekkor bontakozott ki a modern tömegkommunikáció és a motorizáció. Emellett az elektromosság mind szélesebb körű használata a mindennapi életben is olyan változás volt, ami széles körben befolyásolta az életminőséget. Természetesen a vizsgált jelenségek természeténél fogva az elemzés sem köthető napra pontosan időhatárokhoz, hiszen a mindennapi élet változásai is egymásból következő és egymásra építő folyamatok. A következő tényezőként a fogyasztás fokozatos

felértékelődését, a fogyasztói magatartás előtérbe kerülését, általánossá válását lehet és érdemes megemlíteni. A család és a háztartás fogyasztási egységként is egyre fontosabbá vált, a fogyasztás mikro- és makro-társadalmi szinten egyaránt az önkifejezés és a társadalmi különbségtétel eszközévé vált a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon. Ennek tükrében szintén fontos kérdés: miként jelenítették meg az egyes családok, a különböző társadalmi csoportok státuszukat a fogyasztás segítségével? Ebben a reprezentációs folyamatban nyilvánvalóan fontos szerepe volt az öltözködésnek, a tartós fogyasztási cikkeknek, az autónak, a „teleknek”, az új lakás építésének. Hiszen ezek alkalmas eszközök voltak a vélt, a valóságos vagy éppen a vágyott társadalmi státusz megjelenítésére. A presztízsértékű fogyasztási cikkek minél gyorsabb megszerzése és birtoklása széles társadalmi csoportok számára a modernizálódásra való hajlandóságot, a „lépéstartás képességének” a kifejezését jelentette már a hatvanas évektől, amikor ezek szélesebb körben is elérhetővé váltak.

A hagyományos politikatörténeti korszakbeosztáson átívelő témaválasztás arra is lehetőséget biztosít, hogy esettanulmányszerűen megvizsgáljam: a második világháború befejeződését követő politikai, gazdasági és társadalmi változások miként érintették egyes társadalmi csoportok hétköznapjait, hogyan alakult át az egyes társadalmi csoportok jövedelmi és vagyoni helyzete, a kommunista hatalomátvétel milyen alkalmazkodási stratégiákat indukált. Milyen volt valójában különböző társadalmi csoportok pl. kispolgárok, középosztály, nagypolgárság társadalmi pozícióvesztése, mennyiben segítette a túlélést a korábban felhalmozott - pénzübeli, kulturális, szimbolikus - tőke?

Az általam vizsgált időszakban - általános értelemben - a politikai, gazdasági és a társadalmi változások meglehetősen radikális módon és olykor rendkívül gyorsan változtatták meg a mindennapi élet feltételeit. Az általánosan elfogadott, a negyvenes-ötvenes évek fordulóján bekövetkezett törést és az ezzel járó diszkontinuitást hangsúlyozó megközelítésekkel szemben fel kell tenni azt a kérdést is, hogy a politika valóban alapvető módon befolyásolta-e a hétköznapi élet alakulását a XX. század közepének Magyarországon? Az első önkéntelen válasz: igen, hiszen a totális

rendszerek jellegéből következően a politikai hatalom az élet minden területe feletti ellenőrzés kialakítására törekedett. Az ötvenes években politikai döntés volt a lakossági fogyasztás és a jövedelmek visszafogása és ehhez hasonlóan - alapvetően - politikai és legitimációs okok miatt vált a Kádár-korszakban az életszínvonal problémája elsőrendű kérdéssé. Mindezek a változások a hétköznapiakban rendszerint igen erős alkalmazkodási kényszert írtak elő. Ennek ellenére azonban a hétköznapi élet struktúráinak az önmozgása is érvényesült. A látható, politikai-ideológiai elvárások szerint formalizált világban talán kevésbé, az emberek egymás közötti viszonyában, a szimbolikus tartalmakat hordozó egyéni és társadalmi reprezentációban sokkal erőteljesebben.

A második világháborút követő évtizedekben a fogyasztói társadalmakról beszélve nyilvánvalóan senki sem Magyarországra és a többi szocialista országra, hanem a különböző nyugat-európai társadalmakra gondol. Nem szabad elfeledkezni azonban arról, hogy ha megkésve, de a hatvanas évek végétől e régió országaiban is kibontakozott egy sajátos, „fogyasztási forradalom,” ami országonként eltérő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az uralmon levő kommunista pártok stabilizálják, meghosszabbítsák uralmukat, hiszen a régió legtöbb országában, így Magyarországon is a politikai vezetés a szociális biztonság garantálását legitimációja alapelemének tekintette, éppen úgy, ahogy az áruellátás stabilitását és a fogyasztási lehetőségek bővítését is ebbe a körbe sorolta. Miután e téren az állami beavatkozás szerepe fokozatosan mérséklődött a lakosság számára a fogyasztás jelentősége folyamatosan növekedett.

I.2. A témakör historiográfiája és néhány elméleti kérdése

A kutatás, valamint az értekezés megírása során módszertani és elméleti szempontból elsősorban a német történetírást újabban meghatározó módon befolyásoló Alltagsgeschichte (a mindennapok története), irányzatához kötődő művekre, (ezen belül a kelet-németországi folyamatokat elemző fogyasztástörténeti megközelítésekre és a történeti antropológiai iskolához kapcsolódó munkákra támaszkodtam. Fontos tájékozási pontot jelentettek

számomra Pierre Bourdieu nagy jelentőségű elméleti munkái a tőkefajtákról, a fogyasztásról, a rétegződésről és társadalmi különbségekről. Ugyancsak inspirálóak voltak a (kelet-)német társadalomtörténeti elemzések, amelyekben az utóbbi egy-másfél évtizedben szintén előtérbe kerültek a mindennapi étellel foglalkozó munkák.

A fogyasztás a mindennapi élet központi eleme, meghatározó szerepe van az anyagi igények kielégítésében. Az a mód, ahogyan az egyes ember vagy társadalom fogyaszt, megmutatja többek között, hogy miként értelmezi a kultúrát, milyen társadalmi adottságok és lehetőségek meghatározóak és elérhetőek számára. A fogyasztási szokásokban rendszerint közvetlen és kézzelfogható kapcsolat van a fogyasztás és az egyéni identitás megteremtése között.

Magyarországon a hétköznapi élet, mint történeti kutatási probléma, nem túlságosan hosszú múlttal rendelkezik és az is hazai sajátosság, hogy a kérdéskörhöz tartozó problémákat egyfelől csak a „komoly” témájú értekezések színes, kiegészítéseként tárgyalták, ha egyáltalán tárgyalták, másrészt ezeket a problémákat hosszú időn keresztül elsősorban a néprajz, az életmódkutatások keretében a szociológia, valamint az időmérleg-vizsgálatok szempontjából a társadalomstatisztika vizsgálta. Különösen igaz ez a XX. század második felére.

A kutatások többsége a nyolcvanas években bontakozott ki és ebben az időszakban kezdődött meg a mikrotörténetírás és a történeti antropológia módszereinek és szemléletének meghonosítása is, amiben a Hajnal István Kör, illetve az ide kötődő történészek töltötték be meghatározó szerepet. Ez a többé-kevésbé marginalizált helyzet csak a kilencvenes években kezdett lassan és részlegesen megváltozni, e téren az egyik legjelentősebb elmozdulást a Korall című társadalomtörténeti folyóirat kiadása és szerzői körének megszerveződése jelentette.

A hétköznapiok történetéhez kapcsolódó témakörök történész művelői közül a teljesség igénye nélkül elsősorban Faragó Tamás, Fügedy Erik, Gyáni Gábor, Halmos Károly, Hanák Péter, L. Nagy Zsuzsa, Tímár Lajos, Tóth Zoltán, Vörös Károly könyveit és tanulmányait lehet és kell kiemelni.

A szociológiai és a társadalomstatisztikai kutatók közül többek között Andorka Rudolf, Falussy Béla, Harcsa István,

Kemény István, Losonczy Ágnes, S. Nagy Katalin, Hankiss Elemér művei alapozták meg az 1945 utáni társadalom-, illetve életmód- és mentalitástörténeti elemzéseket. A társadalomnéprajz művelői közül elsősorban Kisbán Eszter, Szuhay Péter, Jávor Kata, Flórián Mária munkássága hozott új szempontokat és eredményeket, s 1997-ben a nyolckötetes Magyar Néprajz negyedik köteteként megjelent az életmód változásait áttekintő és összefoglaló nagymonográfia is.

Az 1945-öt követő félévszázad vonatkozásában azonban azt kell megállapítani, hogy néhány kivételtől eltekintve a társadalomtörténeti témák – s ezen belül különösen a mindennapi élet története – nem tartoztak a népszerű kutatási területek közé. Így például az értekezés egyik résztémáját jelentő táplálkozástörténeti kérdésekkel foglalkozó társadalomtudományi (történeti, szociológiai, antropológiai és néprajzi) szakirodalom nem túlságosan bőséges Magyarországon. E téren a (rokon)tudományágak közül az egyetlen kivételt a társadalomnéprajz jelenti, amelynek képviselői lényegében más tudományterületek feladatait is átvéve, kutatták a magyar táplálkozáskultúra történetét.

II. Módszertani problémák és a felhasznált források

Az elemzéseket – a forrásadottságok figyelembe vételével – két szinten próbáltam meg elvégezni: egyfelől arra törekedtem, hogy a fentebb megjelölt témakörök vizsgálata révén minél teljesebb általános, makroszintű áttekintést adjak a hétköznapi élet változásairól, másfelől a mikro-történeti elemzést lehetővé tévő források által felkínált lehetőséggel élve egyedi elemzéseket is készítettem. Természetesen ott, ahol ez lehetséges volt, az általános áttekintés keretei között is igyekeztem hasznosítani a mikro-történeti forrásokat. Az öltözködés történetéhez például a hagyatéki leltárak ruházati összeírásait is meg próbáltam minél szélesebb körben feldolgozni, s ehhez hasonlóan a lakásbelső, a lakóterek elemzésénél és leírásánál is támaszkodtam a különböző típusú vagyonleltárakra, hagyatéki leltárakra, és értékbecslésekre. A táplálkozástörténet kapcsán szintén felhasználhatóak voltak a különböző leltárak és jegyzékek vonatkozó részei, ezek elsősorban a konyhafelszerelések változásainak, a használati eszközök

változásainak a nyomon követésére alkalmasak. Nem gondolom tehát, hogy a makro- és mikro-történeti megközelítések együttes, párhuzamos alkalmazása kizárná egymást.

Forrásként egyaránt támaszkodtam statisztikákra, elemzésekre, a belkereskedelemmel és az áruellátással kapcsolatos levéltári országos és helyi dokumentumokra, piackutatással kapcsolatos anyagokra, hagyatéki leltárakra. Az általánosnak tekinthető vélekedés szerint „egy kellően részletes hagyatéki leltár leginkább az elhunyt tárgyi kultúrájáról ad részletes képet.” De ez a forrástípus némi megszorítással alkalmas a vagyonszerkezet vizsgálatára is.

A kutatómunka során nehézséget jelent a különböző statisztikai források és adatgyűjtemények használata egyrészt az adatok pontossága, másrészt a felhasználhatósága miatt. A statisztikai adatok meghamisítása, eltorzítása elsősorban az ötvenek években fordult elő, bár ekkor is készültek olyan belső használatra szánt, titkosított adatgyűjtemények, amelyek a valóságos viszonyokat mutatták be. Persze a statisztikai adatgyűjtés és adatközlésnek ez a rendszer-specifikus kettőssége a Kádár-korszakban is megfigyelhető. Ahol szükséges és lehetséges volt a nyilvános és a belső használatra szánt statisztikai adatokat igyekeztem összevetni, illetve korrigálni.

Az is fontos kérdés, hogy a statisztika mennyire volt képes megragadni a valóságos folyamatokat. Nyilvánvalóan csak a KSH csak a hivatalos foglalkoztatási és kereskedelmi keretek között történő jövedelemszerzés és fogyasztás regisztrálására volt képes, a különböző társadalmi csoportok közötti informális termékcsere, adásvétel, munkacsere, nem regisztrált munkavégzés valós értékének meghatározására nem. Az is jól látható, hogy az ideológiai szempontból kevésbé érzékeny esetekben – például a háztartásstatisztikák – az adatok általában megbízhatóak.

Az öltözködéstörténet forrásként a korabeli sajtó, a ruházati ellátással, a ruházati kereskedelemmel és a fogyasztás változásaival kapcsolatos kormányzati és helyi elemzések, levéltári dokumentumok, a fogyasztási adatokat összesítő statisztikai adatgyűjtemények, a fogyasztói szokásokat elemző egykorú, belső elemzések, piackutatással foglalkozó kiadványok, valamint a nagy példányszámban kiadott, rendszerint divat- és öltözködési tanácsokat is bőségesen tartalmazó háztartási tanácsadó könyvek

szolgáltak. Ezek mellett a női magazinokra, a divatlapokra, háztartásstatisztikákra, fényképekre és kisebb mértékben hagyatéki leltárakra is támaszkodtam.

A táplálkozástörténet esetében fontos forráscsoportot jelentettek az egykorú táplálkozási adatfelvételek a hatvanas és hetvenes évekből, az ételkészítés elemző statisztikák, a helyi és országos ételkészítéssel és ellátással foglalkozó belkereskedelmi és tanácsi dokumentumok, valamint az egykorú háztartási tanácsadókönyvek.

A lakásviszonyok vizsgálatánál az építkezésekkel, lakótelepekkel, lakás-felszerelési tárgyak forgalmazásával foglalkozó miniszteriális és helyi tanácsi iratok mellett, igyekeztem támaszkodni a lakásstatisztikai összeírásokra, a KSH belső felméréseire, a lakberendezéssel foglalkozó sajtóorgánumokra. Speciális, de fontos forráscsoportot alkottak a korabeli fotók is, amelyek természetesen más témakörök feldolgozásához is segítséget nyújtottak.

III. Az eredmények rövid ismertetése

III. 1. Jövedelmi viszonyok

Magyarországon az egy főre eső nemzeti jövedelem 1938-ban 120 dollárt tett ki, ez az akkori európai átlag 60 %-a volt. A második világháború következtében a nemzeti jövedelem csökkent, az 1938-as szintet csak 1949-ben érte el ismét. Az ötvenes években a nemzeti jövedelem jelentősen ingadozott, de összességében az 1949. évi szinthez viszonyítva növekedett. S ez az emelkedő trend egészen a hetvenes évek első feléig megmaradt.

Amíg 1956 előtt a személyes fogyasztás szinte teljes mértékben alárendelődött az iparfejlesztés céljainak, addig a Kádár-kormány politikájának sarkpontjává vált az életszínvonal folyamatos növelése. Így az 1957 és 1978 közötti két évtized a magyar lakosság anyagi életkörülményeinek jelentős és folyamatos javulását eredményezte. A reálbérek ebben az időszakban valamivel több, mint kétszeresére növekedtek. Az egy főre jutó lakossági fogyasztás volumene ugyanebben az időszakban két és félszeresére nőtt, a fogyasztási cikkek vásárlása tízszeresére, a háztartási energiafogyasztás három és félszeresére emelkedett. A

lakossági jövedelem összetevői közül a pénzbeli társadalmi juttatások növekedése volt a legdinamikusabb, 1960 és 1980 között ezek összege tízszeresére emelkedett. Ennek háttérében a nyugdíjasok számának növekedése, az átlagnyugdíj összegének emelkedése, a családi pótlék emelkedése és a gyermekgondozási segély bevezetése állt.

A fordulat a hetvenes évek végén következett be. 1979-től a növekvő infláció révén megvalósuló jövedelem-visszafogás gazdaságpolitikája érvényesült. Így próbálták helyreállítani a hetvenes évek első felében felborult gazdasági egyensúlyt. A lakosság széles köreit a legközvetlenebb módon a reálbérek csökkenése érintette. Az 1979-87 közötti időszakban a reálbérek csökkenése mérsékeltebb - évi 0,6-0,8 % - volt, mint a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján. Ekkor a visszaesést a gmk. és más keretek között végzett különmunka révén részben még lehetett ellensúlyozni.

A szocialista korszak viszonyai között a vagyonszerzés vagy a vagyongyűjtés nem tartozott a rendszer által támogatott tevékenységek közé. Ennek elsődlegesen ideológiai okai voltak, hiszen a szocialista rendszer köztulajdon felfogása ellentétes volt a személyi használaton túlmutató, felhalmozási célú magántulajdonnal, a vagyonfelhalmozást nem lehetett összhangba hozni a marxizmus-leninizmus társadalmi egyenlőség megteremtésére irányuló törekvésével, harmadsorban pedig a magántulajdon alkalmassá tehető a munka nélküli jövedelemszerzésre és a kizsákmányolásra, ezek pedig ellentétesek a marxista szocializmus tételeivel. Kádár János egyik - hetvenes évek elején elmondott - beszédének részlete jól szemlélteti a vagyonszerzéssel kapcsolatos hivatalos álláspontot. "Helyeseljük, ha valaki becsületes munkával keresett pénzét megtakarítja és televíziót, hűtőszekrényt, motorkerékpárt, autót vagy bármi egyébét vesz magának, utazik vagy családi házat épít. De nem helyeseljük, ha valakinek az életszemlélete annyira eltorzul, hogy nem a becsülettel végzett munka emberi öröme, az annak révén elnyert tisztesség adja élete értelmét, hanem fődolog lesz számára a szerzés, a hörcsöggént való gyűjtés."

Magyarországon a szocialista korszakban a pénzügyi megtakarítások kezelésének egyetlen legális formája a takarékbetét volt. A lakossági takarékbetét-állomány 1950-ben 289 millió, 1960-

ban 5,5 milliárd, 1970-ben 42,7 milliárd 1975-ben 81,2 milliárd, 1987-ben már 286 milliárd forint volt. A növekedési ütem még akkor is figyelemre méltó, ha figyelembe vesszük, a pénzromlás hatásait, az igen alacsony reálkamatokat, illetve azt, hogy a hetvenes évek második felétől hosszú éveken keresztül lényegében negatív reálkamatok alakultak ki.

A változások méreteit jól mutatja, hogy a lakossági takarékbetét-állomány 1970 és 1986 között hat és félszeresére emelkedett. Ha pusztán ezt az egy tényezőt tekintjük, akkor azt lehet mondani, hogy a - takarékbetétek alapján - milliomosok száma a hetvenes évek folyamán mintegy *tízszerezésre* nőtt az országban. S ez a feltételezés már csak azért sem teljesen jogosulatlan, mert aki a korabeli viszonyok között ekkora pénzbeli megtakarítással rendelkezett, az nyilvánvalóan komolyabb értékű ingatlant és ingóságokat is birtokolt.

A jövedelmi különbségek növekedésének dinamikáját mutatja, hogy 1962-ben a népesség 1,4 %-a - megközelítőleg 150.000 fő - tartozott a legmagasabb jövedelemmel rendelkezők kategóriájába, 1987-ben már a népesség 4,7 %-a, ami hozzávetőlegesen 450.000 főt jelent. 1962-ben 950.000-n tartoztak az alsó jövedelmi tizedbe, 1982-ben pedig 1 millió 70 ezren. A korszakra jellemzőnek tartott társadalmi-jövedelmi egyenlőség tartósan nem jött létre, a szegénység változó mértékben, de mindvégig érzékelhetően jelen volt a hétköznapokban. A differenciálódás a korszak második felében érzékelhetően felgyorsult.

III. 2. Fogyasztás

Az 1945-öt követő korszak fogyasztástörténeti szempontból három szakaszra osztható: az 1945-1949 közötti szűk félévtizedet, a háborús károk felszámolása, a fogyasztási igények kielégítését szolgáló ipari kereskedelmi kapacitások fokozatos helyreállítása, az ellátás stabilizálása, az áru kínálat lassú bővülése jellemezte. Az 1949-1965 közötti másfél évtized első felére előbb a hihetetlen szűkösség, a fogyasztás drasztikus visszafogása volt jellemző majd az 1956-os forradalmat követően megkezdődött ennek a politikai, ideológiai eredetű „kényszer puritanizmusnak” a fokozatos korrekciója. Majd a hatvanas évek második felétől kezdődött el az

utolsó, mintegy két évtizedes szakasz, aminek első részében az ellátás színvonala stabilizálódott, a mennyiségi igények egyre teljesebb mértékben kielégíthetővé váltak, a hiány mérséklődött, a fogyasztási lehetőségek bővültek, a bevásárló-turizmus a hetvenes évek végére meglehetősen általános jelenséggé vált. Megkezdődött a civilizációs feltételek, elsősorban a lakáskörülmények javítása is, amiben a magántőke és -erőfeszítés meghatározó szerephez jutott, fokozatosan kibontakozott az újravagyonosodás, s kialakult egyfajta, a gazdasági racionalitás szempontjait fokozottabban érvényesítő „kvázi-fogyasztói magatartás” is, amelynek valószínűleg figyelmen kívül nem hagyható szerepe volt a nyolcvanas évek társadalmi folyamataiban is.

A fogyasztás szerkezete folyamatosan változott, a fogyasztási cikkek köre dinamikusan bővült a háború utáni évtizedekben. A fogyasztás átalakulása mellett az életminőség változásaira is utal az, hogy az 1948 utáni időszakra esett a villamos energia felhasználásának széleskörű elterjedése. Amíg 1941-ben a lakások mindössze egynegyedében volt villany, addig 1960-ban háromnegyedében, 1990-ben pedig már majdnem teljes körűnek tekinthető az ellátottság.

Ugyancsak a hatvanas-hetvenes évek időszakában változott meg a magyar háztartások felszereltsége. Döntő többségük ekkor szerezte be első mosógépét, centrifugáját, majd ezt fokozatosan automata mosógépre cserélte. Ebben az időben bontakozott ki a szórakoztató elektronikai eszközök beszerzése, majd a magnetofont és a lemezjátszót a nyolcvanas évektől fokozatosan felváltották a magas fokú hanghűséget nyújtó komplex zenegépek. A kádári konszolidáció által biztosított anyagi gyarapodást mutatja az, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között több, mint két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt.

Jelentősen változott a háztartások nagysága és szerkezete is. A falvakban és a városokban is jelentősen mérséklődött azoknak a háztartásoknak a száma, ahol egy vagy több családmag élt együtt. A falusi családok életében, a többgenerációs, tartósan együtt élő családmoddell, felváltotta az életpályáját önállóan kezdő, elemi család modellt. Fokozatosan általánossá és elfogadottá vált, hogy a fiatal házaspár a szülőktől függetlenül, önálló családi házában kezdte meg életét. A hetvenes évek közepén, a házastársak

társadalmi pozícióját tekintve, a több aktív keresővel rendelkező családoknak közel a fele volt vegyes.

A falusi családok jelentős részének fogyasztása és életszínvonala a hatvanas-hetvenes években nagy változásokon ment keresztül. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat tudtak kialakítani a megváltozott körülmények között. Idesorolható a vegyes háztartások kialakítása, a háztáji és kiegészítő gazdaságok intenzív hasznosítása. Kétségbevonhatatlan tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia igen nagy terhet jelentett a falusi népesség számára, viszont - olykor a politika ellenében - ez tette lehetővé a falun élők társadalmi helyzetének, javítását.

A háború utáni legnagyobb életstílus váltás Magyarországon a hatvanas-hetvenes években zajlott le. Az ötvenes évek katasztrofális hiánykorszaka után, a hatvanas években az ennivaló volt a fő fogyasztási cikk, a hetvenes években a lakberendezési tárgyak és tartós eszközök fogyasztása vált jellemzővé. A változás hátterében a második gazdaság megerősödése állt, ez tette lehetővé a lakossági jövedelmek viszonylag dinamikus növekedését. A korszak első részét "gulyáskommunizmusnak," második szakaszát pedig "friziderszocializmusnak" is nevezték.

A fogyasztás - lényegében a vágy titokzatos tárgyától függetlenül a társadalmi presztízs kifejezésének egyik alapvető fontosságú eszköze lett, a nyolcvanas évekre az általános áruhiány Magyarországon lényegében ismeretlenné vált, a szezonális és keresett cikkek hiánya viszont időről-időre továbbra is előfordult. Az egyes emberek, csoportok fogyasztási igényeit, törekvéseit a divat mellett egyre inkább a minőségi igények előtérbe kerülése határozta meg.

III. 3. Lakásviszonyok, lakberendezés, lakótérhasználat

Az elmúlt ötven esztendő ellentmondásos periódus volt a magyar lakáshelyzet és a lakásépítés változásait tekintve. A hatvanas és nyolcvanas évek között épült közel félmillió panellakás a századelős nagyvárosi bérlakásokkal együtt a lakásállomány legtöbb problémát jelentő része. Speciális jelenség volt ebben az időszakban - a háború utáni Közép-Európában egyedülálló méreteket öltő családi, ismerősi kapcsolatrendszerre, a kalákára

alapozott lakásépítkezés. Ennek eredményeként - igen jelentősen változtak a községi lakásviszonyok is. Az ötvenes évek elején a bérházak, a nagyobb lakások és családi házak államosításával jelentősen átalakultak a tulajdonviszonyok, az állami lakásszektor - elsősorban a városokban - dinamikusan növekedett. A lakáspiac - átmeneti - megszűnése évtizedeken keresztül hátrányosan befolyásolta a lakás-mobilitást.

A második világháborút követő években a háborús károk felszámolása, a lakások újjáépítése volt a legfontosabb feladat. Az ötvenes-hatvanas években igen nagy feszültségeket okozott a lakásépítés elmaradottsága, s a hiányt súlyosbította a mezőgazdaságból az iparba vándorló munkaerő növekvő városi lakásigénye. 1949 és 1990 között Magyarországon a lakások száma több mint 60 %-kal emelkedett. A korszak jellemző vonása, hogy - néhány év kivételével - a lakások többsége magánérőből épült. Az állami lakásépítés mind mennyiségileg, mind minőségileg elmaradt a magánérős építkezések színvonalától. A szocialista berendezkedés a lakást a társadalmi juttatások közé sorolta be, a lakásgazdálkodást központosították, az újraelosztás mechanizmusa jelentős egyenlőtlenséget keltett. A benyújtott lakásigényléseket különböző szempontok szerint rangsorolták. Az igénylők átlagosan öt év várakozás után jutottak lakáshoz. A korszak lakáspolitikája az elvek szintjén és a gyakorlatban jelentősen különbözött egymástól. Az elvek szintjén mindenkinek egyenlő esélyei voltak a lakáshoz jutásra, a gyakorlatban azonban az állam csak a városi lakásépítést támogatta jelentős kedvezményekkel, a falusiakat lényegében nem.

A lakásépítéshez használt anyagok között fokozatosan háttérbe szorult a vályog, általánossá váltak a téglából épített házak, illetve 1960 után tömegesen alkalmazták a panel-betonelemeket. 1949-ben a lakóépületek 40 %-a alapozás nélküli vályog, sár vagy vert föld falazatú volt, 1990-ben már csak 9 %-a. Az 1990-es lakásállomány 67 %-a 1945 után épült, ami jól mutatja a félévszázad alatt végbe ment átalakulást. Jelentősen növekedett a lakások alapterülete.

Lakótelepek már az ötvenes években is épültek, de ezek rendszerint csak néhány ezer fő számára teremtettek új lakásviszonyokat, másrészt hagyományos kivitelezésű, többnyire alacsony 3-4 emeletes épületekből álltak.

A szovjet típusú nagypaneles házgyári technológia meghonosítását követően épülő átlagosan 20-40000 fős lakossággal rendelkező lakótelepek kezdetben a városok peremén épültek, majd fokozatosan közelebb kerültek a belső kerületekhez. 1985-ben országosan 408 lakótelep, 518000 lakásában 1,6 millió fő lakott.

A falusi ház- és lakásépítés a hatvanas évek közepéig a korábbi évtizedekben, évszázadokban kialakult hagyományokat követte. Az általánosnak tekinthető, téglalap alaprajzú falusi ház, rendszerint az utcára merőleges tájolású, három vagy négy osztatú - szobát, konyhát és szobát/kamrát magában foglaló épület volt. A kollektivizálás befejeződését követően kezdődött az építkezési szokások fokozatos egységesülése. Az 1960-as évektől az uniformizáló építészeti törekvések a korábbi táji-építészeti különbségeket gyakorlatilag eltüntették.

A kockaház divatjának hódolva a régi hosszúházak utcafronti részét még egy szobával kibővítették, és sátoztetót emeltek fölé. A másik jellemző építészeti mód jegyében a régi házat lerombolták, helyére a típustervek alapján modern anyagokból felépítették az új sátoztetős kockaházat.

A hetvenes évektől folyamatosan terjedtek a többszintes építési módozatok is, meghonosítva az alpesi tetős, emeletes házakat a magyar falvakban. A kockaházak építkezési mód továbbfejlesztéseként a hetvenes évek végétől terjedt el a falvakban a szabályos emeletes ház, ami már nem kocka, hanem téglatest formájú.

A második világháborút követő évtizedekben, a városokban a nagy lendülettel kibontakozó átalakítási törekvések ellenére is megmaradtak a szegénynegyedek, nyomortelepek. A települések szélén, pedig számos helyen ott sorakoztak az elkülönülten álló cigánytelepek.

1945 után kisebb-nagyobb módosulásokkal továbbélt Magyarországon a három alapvető lakástípus, a polgári, a munkás és a paraszti otthonkultúra. A kommunista hatalomátvételt követően a polgári lakáskultúra változott meg, ezen belül is a nagypolgári és a középosztályi lakásmód fenntartása nehezült meg jelentősen és - mint utóbb kiderült - átmeneti jelleggel. A lakások belső terének alakításában és használatában az emberek nagy része a velük azonos helyzetű és életvezetésű csoportok által kialakított mintákat követte. A lakáskultúra átalakulása ebben az időszakban

a kulturális hagyományok és szokások átrendeződésére is utal. A hatvanas évektől – a televíziózás terjedésének idején – az akkor divatos Tavaszi, Kékes, Duna elnevezésű készülékeket rendszerint a lakások központi területein helyezték el. Ez egyrészt a könnyű elérhetőséget, másrészt a reprezentációt szolgálta. A privátszféra megteremtésére irányuló törekvések éppen úgy tanúskodnak az életforma változásról, mint a nyugat-európai fogyasztói társadalmakkal való azonosulás vágyáról. A lakberendezés megváltoztatásának, a lakásfelszerelés modernizálásának az ötvenes és hatvanas években a meglehetősen szűkös kínálat gátakat szabott. A szocializmus korábbi korszakaihoz képest a használati, a díszítő és olykor a társadalmi státust is jelző tárgyak iránti igények a hetvenes években váltak kielégíthetővé. A nehézkes beszerzési lehetőségek, és a szűkös kínálat ellenére a társadalom tagjainak jelentős része úgy érezte, hogy privát környezetét szabadon alakíthatja, jómódot teremthet, és a biológiai szükségleteinek kielégítésén túl fogyaszthat ételt, italt, vásárolhat tárgyakat, vagyontárgyakat.

A magyar lakáskultúra egyik sajátos vonása volt az alacsony szobaszám. Ennek következtében ebben a korszakban nem volt igazán lehetőség a különböző tevékenységek elkülönítésére és a személyes elkülönülésre, ami a modern – polgári – lakáskultúra alapvető jellemzője. Nyilvánvalóan befolyásolták a szokásokat az ötvenes évektől kezdődően végbement nagyarányú lakóhely- és társadalmi pozícióváltások is, hiszen például a faluról városba költözők nemcsak lakóhelyet, hanem életmódot is váltottak. Rendszerint elhagyták régi tárgyaikat és az új környezet által diktált normákat követve, rendezték be lakásukat. A használati tárgyak radikális cserélődése a hetvenes évek folyamán a falusi háztartásokban is végbement. A hagyományokhoz való ragaszkodás és az újító kedv ellentétét jelezte, hogy a hetvenes években épített új falusi házakban viszonylag gyakran és részben átalakítva, de meghagyták a tisztaszobát.

A városokban az új minimális normát jelentő “két szoba összkomfort” elterjedése gyakorolta a legnagyobb hatást a lakótér használatára és berendezésére. A városi lakások arculatában, az ötvenes-hatvanas években némiképp háttérbe szorultak a korábban a társadalmi helyzetet is jelző lakberendezési elképzelések. A tömegesen épített panel-lakások esetében a házgyári technológia

gazdaságossági és termelési előírásai befolyásolták a terek méretét. Az azonos típusú, méretű és szobaszámú lakásokban az azonos helyen található ablakok, fűtőtestek, vizesblokkok, beépített szekrények, konyhabútorok eleve meghatározták a térhasználat rendjét, nem sok teret engedtek az egyéni lakberendezési ötleteknek. Ezzel felgyorsították a különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek, csoportok lakótér-használati használati szokásainak egységesülését.

A városi munkáslakások jelentős része a századforduló időszakában épült bérkaszárnnyákban volt a háború utáni évtizedekben, elsősorban 1945 és 1965 között. A jobb minőségű munkáslakások rendszerint a század első felében épített gyári kolóniákon fordultak elő gyakrabban, többek között Ózdon, Diósgyőrben, az Ódudai Gázgyár telepén, a Mávag kolónián.

A városi kispolgári - se nem paraszti, se nem polgári - lakásbelső, lakótér kevésbé kötődik jellegzetes építészeti típushoz, a századfordulón és a két világháború között épített bérházakban, a lakótelepek lakásaiban, a kertvárosi két-két és félszobás családi házakban egyformán előfordult. A lakás társadalmi státuszjelző eleme a nappaliként használt lakószoba, ami egyesíti az ebédlő, társalgó és a dolgozószoba funkciót, a másik szoba pedig a hálófunkciót tölti be. A nappali a lakás központi helyiségeként a reprezentáció, a társas élet - vendégfogadás, családi ünnepek -, a szabadidő eltöltésének a helye. A kisebb alapterületű lakótelepi lakásokban a funkciók keveredtek, a napközben nappalinak használt szoba a gyerekszobák elterjedését követően éjszaka hálószobává alakul át. A terek kialakításában meghatározó szerepe volt a viszonylag kicsi alapterületen elhelyezett tárgyak magas számának. A többféle funkciónak való megfelelés igénye sajátos zsúfoltság kialakulásához vezetett. A lakberendezési tárgyakat, használati eszközöket nagy becsben tartották, igen gyakran bútorvédő huzat borította a kárpitozott bútorokat vagy szőnyegvédő takarót terítettek a szőnyegekre. Ezekben a lakásokban is kiemelt helye volt a televíziónak, amelyet - a falusi háztartások egy részéhez hasonlóan - csipketerítővel, textíliával takartak le, és dísztárgyakkal ékesítették. A foteleekben, az ágyakon, a kanapékon hímzett díszpárnákat helyeztek el.

A falvakban a Kádár-korszakban a lakások külsejének, alaprajzának dinamikus átalakulásával párhuzamosan a

felszerelési tárgyak kicserélődtek, a lakóterhasználat rendje jelentősen megváltozott. A szobák lakófunkciója megerősödött, a férfiak is egyre ritkábban használták/használhatták az istállót hálólhelyként, a nyári konyha hálólhely funkcióját azonban lassabban veszítette el.

Ha több generáció élt együtt, akkor általában mindenki egy szobában lakott. Csak a tehetősebb, négy vagy több helyiségből álló, külön hálószobát is berendező családok esetében fordult elő, hogy a legfiatalabb házaspár a rendszerint fűtetlen külön szobában aludt. Amíg a korai kockaházakban a rendelkezésre álló térnek csak a kisebbik részét - a konyha és egy szoba - használták mindennap, a nagyobbik rész pedig reprezentációs célokat szolgált, addig az újabb építésű - egyre gyakrabban emeletes - házakban a generációk már egyre inkább saját szobákkal rendelkeztek, külön hálószobába kerültek a szülők, terjedt a gyerekszoba. A ház legnagyobb szobája rendszerint egyszerre nappali, ahol a televízió is helyet kap, vendég- és tisztaszoba is.

A falusi lakások belső rendjében az első jelentős átalakulás a hatvanas évek második felében kezdődött. Az új bútorok az ekkoriban házasodók otthonaiban jelentek meg, ezek már nem kézműves munkák, hanem bútorgyárak termékei voltak. Többnyire egy kihúzható kétszemélyes kanapéból, két szekrényből, egy fényezett asztalból és négy kárpitozott székből álltak. A következő, a hetvenes évek közepétől kezdődő periódusban a szekrény soros berendezés vált általánossá a falusi háztartásokban is, ami általában két fotelből, két székből, egy dohányzó asztalból, egy kétszemélyes, fekvőhelyé alakítható kanapéból és a 4-5 tagra osztott szekrény sorból állt.

III. 4. Öltözködés, divat

Az 1945-öt követő bő félévszázad során a magyarországi divat és az öltözködés változásait az egyszerűsödés, valamint egy sajátos hullámváz jellemezte. Nemcsak a társadalmi, hanem a foglalkozási és jövedelmi viszonyok szerinti öltözködési különbségek is mérséklődtek, különösen az ötvenes évek első felében, majd a hatvanas évek közepétől egyfajta lassú differenciálódás kezdődött, elsősorban a viselt ruha minőségét tekintve. Az ötvenes évek első felében a divat is politikai kérdéssé

vált, majd az 1956-os forradalmat követő évtizedben – ezen a területen – viszonylag gyorsan végbement a depolitizálódás. A viselt ruha, a külső megjelenés magánügy, amit már csak egyes kirívónak tekintett esetekben próbáltak meg szabályozni a „szocialista erkölcs” és a „helyes közösségi magatartás” elveire hivatkozva. A változásokban jelentős szerepe volt az ifjúsági szubkultúrák megjelenésének éppen úgy, mint a modern tömegkommunikáció gyors térhódításának. Mindezek jelentős mértékben felgyorsították a sokszínű öltözködés elfogadottságát, az öltözködéssel kapcsolatos közvélekedés és általános társadalmi elvárások átalakulását. A korszak során a magyarországi divat formálói és közvetítői kisebb kiigazításokkal lényegében a második világháború előtti időszakra jellemző öltözködési szabályokat igyekeztek átadni, ami erősítette a konzervatívabb, hagyománytisztelő generációk tagjainak érvkészetét a korlátozottan lázadó fiatalabbakkal szemben. Eközben a divatkövetővé és fogyasztásorientálttá váló és ebben az értelemben egységesülő magyarországi öltözködésben egyre inkább a generációs különbségek váltak meghatározóvá falun és városon egyaránt.

A nyolcvanas évektől Budapest egyik legelegánsabb bevásárló negyedének – Váci utca – üzleteiben jelentős és folyamatos volt a forgalom emelkedése. Az ország – akkor még – egyetlen Adidas márkaboltja előtt kígyózó sorokat látva keveseknek jutottak eszébe a nyolcvanas évek végének általában romló életkörülményei. A női magazinok és más hetilapok (*Nők Lapja, Ez a divat, Pesti Divat, Képes Újság, Tükör*) a hetvenes évektől lényegében már “napra készen” közvetítették a legújabb divatjelenségeket, informálták olvasóközönségüket az öltözködésben várható változásokról. Általánosan elfogadottá vált, hogy az a divatos, ami az egyénnek tetszik, amit szívesen hord, mert számára az a kényelmes és jól érzi magát benne. Az öltözködés, a viselt ruha társadalmi pozíciót jelző szerepe az ötvenes-hatvanas években a század első feléhez viszonyítva jelentősen mérséklődött, majd a hetvenes évektől a státuszszimbólumoknak tekintett cikkek birtoklásában, később pedig a ruházati ellátottság minőségében termelődött újjá és jelezte viselőjének jövedelmi és társadalmi helyzetét.

A korszak egészét tekintve két tartós tendencia érvényesült: a ruházat egyszerűsödése, ami elsősorban a viselkedéskultúra öltözködéssel kapcsolatos szabályváltozásainak volt a következménye, másfelől pedig a sokszínűség a divatban, a divatkövetésben, a viselt ruha minőségében. Sajátos módon a sokszínűség az öltözködés egységesülésének egyik lehetséges útjává is vált a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon. A divatnak, a megszerezhetőség követelményének megfelelni akarás szintén jelentősen megváltoztatta az öltözködési szokásokat. A kínálat és a választék bővülésével az igényszintek is folyamatosan emelkedtek. A ruházat alkalmas volt arra is, hogy kifejezze viselőjének életkörülményeit, ennél fogva a – kelet-európai – fogyasztói szokásokat elsajátító késő kádár-kori magyar társadalom tagjainak jelentős része arra törekedett, hogy ezt a saját, de még inkább a gyermekei mindennapi megjelenésében kifejezésre juttassa. Kifejezze azt, hogy legalább a társadalmi átlagnak tekintett – alapcikkekben hiányt nem szenvedő – életkörülmények között él. Ezzel a saját fogyasztói azonosságtudatát is erősítette. Mindez többek között annak is köszönhető, hogy a társadalmi és gazdasági élet más területeihez viszonyítva, e téren a piaci gondolkodásmód és a kereslet-kínálat szempontjai, ha korántsem akadálytalanul és zökkenőmentesen, de – a társadalmi és gazdasági élet más területeihez képest – viszonylag korán és gyorsan érvényre jutottak.

III. 6. Táplálkozás

A XX. század második felében az élelmiszerfogyasztási, az étkezési és étrendi szokások is igen jelentős mértékben átalakultak. Az 1944/45-öt követő másfél-két évtizedre szinte minden tekintetben a szűkösség, emellett a falusi családok többségénél a hagyományok továbbélése volt jellemző. A legnagyobb mértékben és talán a legradikálisabban a korábban kispolgárinak és középosztályinak tekintett családok étkezési szokásai változtak az életkörülmények, életfeltételek átalakulása következtében. Bár az is megfigyelhető, hogy ezeket a hagyományokat az “új elitbe” kerülők próbálták meg követni. A munkásháztartásokban az ötvenes évek végi megfigyelések szerint az étrend mintáját a háború előtti polgári csoportok étrendje adta. A hatvanas évek

közepétől azután a lakosság korábban nélkülöző csoportjai is megtapasztalták a jóllakottság érzését. A mennyiségi élelmiszerhiány tehát a hiánygazdaság keretei között lassan mérséklődött, a minőségi változások általánosabbá válása, a kínálati viszonyok javulása azonban csak a hetvenes évektől kezdődött meg.

A konyha a mindennapokban lényegében társadalmi helyzettől függetlenül az élet egyik legfontosabb színtereként az ételkészítés és az étkezés mellett a tisztálkodás, a családi és a társas élet helye volt, különösen a munkás és paraszti családokban. A középosztályi, polgári családoknál a negyvenes évek végétől a háziasszonyok vették át a személyzet feladatait, hiszen a háztartási alkalmazottak száma visszaesett. Az ötvenes évek végétől a konyha szerepének átértékelődését segítette elő a technikai eszközök korszerűsödése, a mindennapos ételkészítés megszokott rendjét, a női bér munka gyors terjedése mellett az üzemi étkeztetés rendszerének kiépülése, a félkész- és készételek, a konzervek terjedése, valamint a hatvanas évek elején divatossá váló - majd az évtized végén gyakorlatilag megszűnő - házhoz szállítás fokozatosan átalakította. Mindeközben a táplálkozási szokások is folyamatosan változtak, a hatvanas évek közepétől az élelmiszerhiány mérséklődött. A hiányos táplálkozást - a szegények kivételével - a túltáplálkozás váltotta fel a hetvenes években. Az egész korszakra jellemző a magas kalóriatartalmú ételek, történelmi tradíciókra is visszavezethető fogyasztása. A jóllakottság érzése a magyar társadalom jelentős csoportjai számára a kenyér, a szalonna, a zsír fogyasztásával volt a legkönnyebben elérhető. A hús - bár fokozatosan a mindennapi étkezés részévé vált - a jólét és a gazdagság szimbóluma volt és maradt.

A táplálkozásban és az élelmiszerfogyasztásban a század közepén markánsan jelenlévő különbségek a nyolcvanas évek elejére jelentősen mérséklődtek, majd ezt követően ismételtén differenciálódásnak lehettünk a tanúi, ami a kilencvenes évekre vált markánssá.

III. 7. Következtetések

A mindennapi élet különböző területeinek vizsgálata azt mutatta, hogy a második világháború utáni időszakban a legnagyobb

életstílus-váltás Magyarországon a hatvanas-hetvenes években zajlott le. Ennek legfontosabb részeleit a háztartások elektricizálása és gépesítése, a motorizáció, a lakásviszonyok átalakulása, valamint a modern tömegkommunikáció gyors terjedése jelentette. Az ötvenes évek katasztrofális hiánykorszaka után a hatvanas években az ennivaló volt a fő fogyasztási cikk, a hetvenes évektől a lakás, a lakberendezési tárgyak és a tartós eszközök (háztartási gépek, autó) fogyasztása vált jellemzővé. A változás hátterében főként többletjövedelmek megszerzésének különböző módozatai álltak, ez tette lehetővé a lakosság bevételeinek és fogyasztásának viszonylag hosszú ideig tartó és viszonylag dinamikus növekedését. A korszak első részét "gulyáskommunizmusnak," második szakaszát pedig "friziderszocializmusnak" is nevezték. Ezeknek a meghatározásoknak ironikussága önmagában is jelzi a vonatkozó társadalmi helyzetek felemásságát, a látszatot és a valóságot.

A jelenséget értelmezve elfogadható az a megállapítás, mely szerint a „gulyáskommunizmus” kibontakozása egybeesik a kádári hatalom teljes körű konszolidálódásával, hiszen az életkörülmények érzékelhető mértékű javulása ennek a hatvanas évek közepén kezdődő és a hetvenes évek végéig tartó periódus politikájának az alapját jelentette. A fogyasztói orientáció kialakulása azonban nyilvánvalóan nem „menthette meg” a szocialista rendszert, hiszen ennek társadalmi-gazdasági hatásmechanizmusa a létező szocializmus működési elveivel ellentétes irányba mutatott.

A szocialista-korszakban a hiánygazdaság, a bürokratikus intézmények fenntartása és működtetése gyakorta gátolta az életfeltételek javítására irányuló, normális egyéni és kiscsoportos törekvéseket. Ugyancsak ezt a cél szolgálták a szocialista rendszer ideológiai meghatározottságából eredő kampányok, többek között az indokolatlan jövedelemszerzés, túlzott meggazdagodás, az úgynevezett kispolgári jelenségek ellen. Ezzel párhuzamosan - némiképp paradox módon - a kommunista párt legitimációs érvkészletébe építette be mindazoknak a sikeres magánkezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre. Ebben az egy-másfél évtizedben tehát lényegét tekintve egy olyan, többé-kevésbé rendszer-független civilizációs folyamatról volt szó, ami az

életkörülmények széles társadalmi csoportokat érintő jelentős javulását hozta magával. A hatvanas-hetvenes évek hétköznapjainak valósága Magyarországon a társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt a privátszféra lépésről-lépésre történő visszaszerzéséről szólt. A politika kezdetben burkolt, majd egyre nyíltabban támaszkodott a magánkezdeményezésekre, a családok gazdasági erejére és áldozatvállalási készségére is. A fogyasztás felértékelésének a rejtett és legális magángazdasági tevékenységekkel kapcsolatos "liberális" politikai gyakorlatnak nyilvánvalóan fontos szerepe volt a társadalmi feszültségek mérséklésében, a politikai stabilitás megőrzésében, a hatalom és a társadalom közötti konfliktusok kialakulásának megőrzésében.

A jövedelmi viszonyok és a fogyasztás vizsgálata azt mutatta, hogy Magyarország – különösen az ötvenes és hatvanas évtizedekben – nem tudta mérsékelni gazdasági lemaradását az európai átlagtól. Az ekkor végbe ment tizenkilencedik századi jellegű iparosítás a későbbiekben is megnehezítette a felzárkózást. A kommunista hatalomátvételt követően bevezetett intézkedések (államosítás, központi jövedelemelosztás, a bérszintek erőszakolt nivellálása), valamint az egyoldalú gazdaságpolitika következtében a magyar társadalom általában elszegényedett, tömeges tulajdonvesztésre került sor. Ugyanakkor a proletarizációs folyamat időben elhúzódó volt és nem bizonyult teljes körűnek. Ezzel párhuzamosan – elsősorban a politika tőke hasznosítása révén – a különböző, társadalmi összetételét tekintve többnyire új elitcsoportok tagjainak életkörülményei, jövedelmi viszonyai javultak.

A hatvanas évek második felétől tömegesedő kiegészítő jövedelemszerzési tevékenységeknek (másodállás, háztáji, fusizás, feketekereskedelem) köszönhetően egyre dinamikusabbá vált a jövedelmi szintek differenciálódása s nem elhanyagolható létszámú csoportok esetében egy sajátos, többé-kevésbé rejtőzködő jellegű újravagyonosodás ment végbe. Mindez jól nyomon követhető a fogyasztás egyes területeinek – lakás, lakberendezés, öltözködés, táplálkozás – és az ehhez kapcsolódó szokások vizsgálata révén.

A jövedelem-eloszlás tagoltsága, markáns differenciálódása, valamint a fogyasztásban való részvétel lehetőségeinek különbségei egyrészt cáfolják a korszak társadalomszerkezetével kapcsolatosan megfogalmazódó sematikus megközelítések

érvényességét, másrészt felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a szocialista rendszer fennállásának ideje alatt mindvégig jelen voltak s rövid időszakoktól eltekintve általában növekedtek. Ezen túlmenően a korszak jövedelmi és fogyasztási viszonyainak elemzése révén differenciáltabb kép bontakozik ki a korszak magyar társadalmának struktúrájától.

Az elvégzett elemzések azt igazolják, hogy a hatvanas évektől a fogyasztás a társadalmi reprezentáció, a mástól és másoktól való megkülönböztetés és elhatárolódás, másképpen fogalmazva a „társadalmi verseny” egyik legfontosabb terévé és eszközévé vált. A magyar háztartások többségének a tárgyi kultúrája alapvető módon átalakult. S ez a folyamat is a társadalmi helyzet kifejezésének egyik területévé vált.

A mindennapi élet vizsgálata alkalmasnak bizonyult a korszak során végbe ment érték- és mentalitásváltozások bemutatására is. A meglehetősen összetett politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások következtében a hetvenes évek végére a magyar társadalom értékrendjében központi szerephez jutott az anyagi jólét megteremtésének az igénye, aminek háttérében az állt, hogy a korábbi évek anyagi-politikai korlátai fokozatosan enyhültek, a kényszerűen hosszú nyúló szűkösség korszaka lezárulóban volt, a tervek és a vágyak teljesülésének feltételei lassan javultak - legalábbis a többség számára. Mindez nem jelentette azt, hogy teljesen megszűnt volna az a frusztráció, ami az egyes emberek által kitűzött és a rendszer korlátai között megvalósítható életcélok különbségéből eredeztethető. A mentalitásban a gazdasági racionalitáshoz kötődő magatartásformák, valamint a fogyasztás-centrikusság előtérbe kerülése jelentette a legfontosabb változást. Emellett a családi és háztartás-vezetési stratégiákban, egyes az öltözködéshez és a viselkedéskultúrához kapcsolódó szokásokban a két világháború közötti szokások számos vonatkozásban továbbéltek, újra megjelentek, ebben az értelemben a kontinuitás viszonylag erős volt. Ezen túlmenően az is látható, mennyire erőteljes volt az életfeltételek modernizációja iránti fogékonyság és áldozatvállalási készség.

IV. Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk

A./ Könyvek, könyvfejezetek:

Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében

Budapest, 2001, Osiris. 392 old. (1 fejezet)

A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyar öltözködéstörténete.

Budapest, 2004. 1956-os Intézet-Corvina. 166 old.

Hétköznapi élet Kádár János korában

Budapest, 2006. Corvina, 192 o.

Metszetek – válogatott társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok

Budapest, 2006. Argumentum-1956-os Intézet

(4 tanulmány)

Gábor Gyáni -György Kövér -Tibor Valuch: Social History of Hungary from the Reform Era to the End of the Twentieth Century

Budapest-New York, 2004, Atlanti Kiadó Társulat. 771 o.

(1 fejezet)

B./ Tanulmányok, cikkek:

A „gulyáskommunizmus” valósága

Rubicon, 2002/1-2. sz. 69-76. o.

A „gulyáskommunizmus”

In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Budapest, 2002, Osiris, 361-390. o.

„Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig.

In: Ablonczy Balázs-Bertényi Iván-Hatos Pál-Kiss Réka (szerk.): Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Budapest, 2002. B.I.P. 430-440. o.

Divatosan és jól öltözöttek – A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években

Korall, 10. sz. 2002. december, 72-95. o.

A lódentől a miniszoknyáig – Az öltözködés és a divat Magyarországon az 1950-es és az 1960-as években In. Rainer M. János–Standeisky

Éva (szerk.): Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2002.

Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 52-75. o.

- Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában.* In. Ormos Mária (szerk.) Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Budapest, 2003. Osiris, 311-322. o.
- „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén” – A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években.*
In. Rainer M. János(szerk.): Múlt századi hétköznapiak – tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról Budapest, 2003. 1956-os Intézet. 129-176. o.
- A bőséges ínségtől az ínséges bőségig – a fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben.*
In. Rainer M. János (szerk.): Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2003. Budapest, 2003. 1956-os Intézet. 51-78. o.
- Hétköznapiak, kreativitás és alkalmazkodóképesség a XX. századi Magyarországon*
In. Patkós Anna (szerk.): Versenyképesség és kreativitás Budapest, 2003, Oktatási Minisztérium-NKFP. 17-28. o.
- A hosszú háztól a kockaházig. A lakásvizonyok változásai a magyar falvakban a hatvanas években*
In. Rainer M. János (szerk.) „Hatvanas évek” Magyarországon. Budapest, 2004. 1956-os Intézet 386-408. old.
- „A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott.” Az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években.* In. Rainer M. János-Standeisky Éva (szerk.): Magyarország a jelenkorban. Évkönyv 2004. Budapest, 2004. 1956-os Intézet. 232-244. old.
- From long house to square. Changing village living conditions in Sixties Hungary*
In. György Péter and János M. Rainer ed. : Muddling Trough in the long 1960s. Ideas and everyday life in high politics and the lower classes of communist Hungary. Trondheim, 2005. The Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution and Program on East European Culture and Societies.

Cukros-zsíros kenyér és borjúbécsi – az élelmiszerfogyasztási és táplálkozási szokások változásai Magyarországon 1945 után
Műhely, 2005/1. sz. 57-63. o.

Kis magyar retro

Debreceni Disputa, 2007/4. sz. 4-8. o.

A hétköznapi élet Magyarországon a XX. század második felében

In. Szabó Csaba(szerk.) Politika és társadalom a jelenkori Magyarországon. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2007.
(sajtó alatt)